

יהודי הקווקז

יהודי הקווקז

אי שם בהרים

במחוז דגסטן שבשולי הרי הקווקז שוכנת העיר דרבנט
שבה התרכזו בתקופה המודרנית רוב יהודי האזור,
היהודים ההרריים. איך הגיבה הקהילה בת מאות
השנים לתהפוכות המאה העשרים? // **בן שראג**

יהודי ההרים מצאו מקלט בעיר החוף
ושגשגו בה. בני משפחה בלוש קווקזי
מסורתי על רקע רחוב בדרבנט, 1913
התמונות מקהילת דרבנט מתוך ספרה של אירינה
מיכאילובה If These Houses Could Speak

יהודי הקווקז

קהילת היהודים ההרריים שבהרי הקווקז היא מהקדומות שבתפוצות ישראל. לפי המסורת שבידיהם מוצאם מעשרת השבטים, אך הגעתם לאזור תועדה לראשונה על ידי ההיסטוריון הארמני מוסס קגנקטבטי (Movses Kaghankatvatsi) רק במאה השביעית. עדויות נוספות מופיעות בכתביהם של הגאוגרף האיראני אל-איסתכרי והגאוגרף העיראקי אל-מסעודי במאה העשירית. במשך השנים חיו היהודים בשכונות עירוניות ובאזורים – כפרים הרריים מבוזרים שבהם כל בית נסמך על הבית שלצדו במורד ההר. הם התפרנסו מחקלאות וממלאכות זעירות, בעיקר עיבוד עורות. כמו קהילות מיעוט אחרות גם היהודים ההרריים היו

עד התקופה המודרנית חיו תושבי הקווקז במשך מאות שנים בכפרים הרריים שהגנו עליהם מפני אויביהם. כפר במחוז דגסטן שתושביו נטשו אותו ב־2015

צילום: vostokphotos.ru

תלויים ברצונו הטוב של השליט, אך מיקומם באזור הספר המרוחק העניק להם מידה מסוימת של אוטונומיה בקרב שכניהם שהיו ברובם מוסלמים.

ליהודים ההרריים, המרוכזים בעיקר בדגסטן ובאזרבייג'ן, שפה משלהם המכונה ג'והורי – יהודית – שהיא ניב של פרסית יהודית הכתובה באותיות עבריות, ונראה כי הם הגיעו לקווקז מאזור פרס.

לאורך השנים היו אזורי המגורים של היהודים ההרריים נתונים בסכסוך בין אימפריות. האזור נכבש על ידי האימפריה הסאסאנית במפנה המאה השישית, ערבים וכוזרים נלחמו עליו במאה השביעית ובמאה השמינית, הוא נכבש על ידי המונגולים במאה ה־13, הטימורים פלשו אליו במאה ה־14, ובמאות ה־15 וה־16 הוא עבר בין הפרסים לעות'מאנים. במאה ה־18 נאבקו פרס ורוסיה על השליטה באזור, וב־1813 גברה רוסיה והשטח עבר לידיה. התושבים המוסלמים לא הכירו בשליטה הרוסית ובמאה ה־19 לחמו כדי לזכות בעצמאות. כיוון שהמוסלמים התנכלו לשכניהם היהודים תמכו היהודים במאמצי

יהודי הקווקז

גבול אירופה

הגאוגרפיה הייחודית של אזור הקווקז אפשרה את התפתחותן של תרבויות ייחודיות

למרות שמקובל להגדיר את אירופה כאחת מיבשות העולם, הרי שמבחינה גאוגרפית היא חלק מאסיה ונבדלת ממנה בעיקר מבחינה תרבותית. הגבול המזרחי בין אירופה לאסיה מצוין ברכס הרי אורל בחלקו הצפוני, ובים הכספי, בים השחור ובהרי הקווקז שביניהם בחלקו הדרומי. נהר אורל הזורם לים הכספי יכול להיחשב כגבול טבעי המשלים את קו הגבול באזורים המישוריים שמדרום להרי אורל. רוסיה האירופית היא ברובה אזור של מישורים נרחבים, ואלה מהווים בסיס לחרדה הטריטוריאלית של רוסיה מפני פלישה ממערב.

אזור הקווקז הוא אפוא מפגש בין אזור ההשפעה האירופי הנוצרי לבין אזור ההשפעה האסיאתית המוסלמית, אך בשל אופיו ההררי והבלתי נגיש הוא זכה לעצמאות יחסית משני מוקדים אלה ומצויות בו כשלושים קבוצות אתניות הדוברות שפות שונות. חלק מהקבוצות הללו כלולות היום במחוזות שיש להם מידה מסוימת של עצמאות בתוך רוסיה, אחרות הקימו מדינות עצמאיות ויש גם מחוזות שהכריזו על עצמאות אך זו נתונה במחלוקת.

יהודי הקווקז

שכניהם נוהלו על פי קונצ'סטבו – נוהג שהסדיר סכסוכים בין שבטים ומשפחות באזור והכיר גם בנקמת דם.

הרובע היהודי בעיר דרבנט שבדגסטן הוקם ב-1799 על ידי פליטים שנמלטו מפוגרום שערכו מוסלמים בכפר אבא-סאווא. במהלך השנים שחלפו מאז הפכה דרבנט למוקד החיים התרבותיים של יהודי הקווקז.

יבורך הצאר

במפנה המאה העשרים, עם התפתחותן של מסילות הברזל, הפכה דרבנט למרכז תחבורתי והביאה שגשוג גם לקהילת היהודים ההרריים. הם הצליחו במסחר ובלטו כיצרני יין וכבעלי חוות דגים. יהודים אשכנזים שהגיעו לדרבנט הקימו ב-1902 בית כנסת משלהם. ב-1904 חיו בעיר כ-4,000 יהודים, שהיו כשליש מאוכלוסייתה. הם בנו בתים באבן חול לבנה, ועל חלקם רואים עד היום תבליטים של מגני דוד ואותיות עבריות.

שכיחותן של סמל המגן דוד בדרבנט קשור לעלייתה של הציונות. היהודים ההרריים שלחו נציגים לקונגרס הציוני הראשון שנערך בבזל ב-1897 והיו בין מייסדיו של ארגון השומר. הספר הראשון שראה אור בג'והורי היה 'מטרת

הרוסים להרגיע את השטח ולשלוט בו, מאמצים שצלחו לבסוף ב-1864.

בזיכרונם של יהודים אשכנזים נקשר שלטון הצאר הרוסי עם רדיפות, אבל עבור היהודים ההרריים הוא סימן בשורה של חירות חדשה. יהודי הקווקז סבלו רדיפות, המרת דת בכפייה ואף טבח מצד המוסלמים בהנהגת האימאם שאמיל שהתקוממו נגד השלטון הרוסי, ועל כן קיבלו בברכה את הכוחות הרוסיים. הם שירתו בצבא הרוסי כצופים וכמתורגמנים, ובמקרים מסוימים גם כפרשים וכלוחמים רגלים. כהוקרה על שירותם הוכר ב-1872 מעמדם הילידי של היהודים בקווקז וזכויותיהם הושוו לאלה של שכניהם הנוצרים והמוסלמים.

שילוב הקווקז באימפריה אירופית הביא ליהודים ההרריים את המודרניזציה. רבים מהם עברו לערים, הם התערו בתרבות הרוסית ויצרו קשרים עם יהודים אשכנזים. למרות השינוי נותרה תרבותם דומה יותר לזו של היהודים בארצות האסלאם, ולזו של עמי האזור ובהם האווארים, האזורים, הצ'צ'נים והארמנים. כמו קבוצות אחרות באזור הקווקז חבשו הגברים היהודים כובעי פפקה גבוהים ונשאו פגיונות. מוזיקאים פרטו על עוד וזוגות חגגו את נישואיהם בריקוד לוגינקה. יחסיהם עם

שנים של שגשוג יהודי. עיטור מגן דוד על משקוף בית ברחוב קומנדנסקיה בדרבנט

הנהיג את אנשי הקהילה שעלו לישראל והקימו את באר יעקב. הרב יעקב יצחקי, רבה הראשי של דגסטן

מנהגים אופייניים לאזור. בחתונות ניגנו על עוד ורקדו לזגינקה. חתונת הזוג שלומוב, 1945

// יהודי הקווקז סבלו רדיפות, המרת דת בכפייה ואף טבח מצד המוסלמים שהתקוממו נגד השלטון הרוסי, ועל כן קיבלו בברכה את הכוחות הרוסיים //

העיר הפכה למרכז יהודי. טקס הכנסת ספר תורה לבית כנסת בדרבנט. אחת הנשים מחזיקה את הספר בידה, 1914

מעט אחר כך, בעקבות מהפכת 1917, איבד תוארו של דדשב את חשיבותו. 300 שנות שלטונה של שושלת רומנוב הגיעו לקצן, ואתן בא הקץ גם לשנות השגשוג הקצרות של קהילת היהודים ההרריים.

על עמה ועל מולדתה

סמוך לסיומה של מלחמת העולם הראשונה, בעקבות המהפכה שבה ויתר הצאר על כיסאו, קרס הצבא הרוסי. אזור הקווקז שקע במלחמת אזרחים בין שלושה גורמים – הצבא הלבן של נאמני הצאר, הצבא האדום המהפכני וכוחות לאומניים מקומיים. כמו במלחמות אחרות, נתפסו היהודים כאויב על ידי הצדדים הלוחמים, ובחיפוש אחר מקום בטוח מפני הקרבות נמלטו יהודים רבים מהכפרים לדרבנט והאוכלוסייה היהודית בעיר גדלה.

האימפריה העות'מאנית ששלטה באזור לפני הרוסים ניסתה לנצל את האנדרלמוסיה שהותירה מלחמת האזרחים, ובאפריל 1918 הקימה צבא מוסלמי בקווקז. לבקשת צבא

הציונים' שפורסם ב־1908. ב־1907 הוביל הרב יעקב יצחקי רכישת מאתיים חלקות אדמה במושבה באר יעקב שהוקמה אז במטרה ליישב בה יהודים שיעלו מהקווקז. המושבה נקראה באר יעקב על שמו, וב־1910 חיו בה למעלה מ־300 תושבים. במהלך מלחמת העולם הראשונה העסיק השלטון העות'מאני את אנשיה בעבודות כפייה, וכשחזרו למושבה היא הייתה הרוסה. תושביה בנו אותה מחדש, וכעבור זמן מה החלו להדריך עולים חדשים מאירופה בחקלאות. היום אברהם נתן דדשב, שעמד בראש הקהילה היהודית בדרבנט, הביע את נאמנותו לאימפריה הרוסית במיזם יומרני. ב־1913, לרגל מלאות 300 שנה לשושלת הצארים מבית רומנוב, הוא מימן הקמת בית ספר בצורת האות הקירילית 'H', האות הראשונה בשמו של הצאר ניקולאי השני. הצאר כיבד בנוכחותו את טקס חנוכתו של בית הספר בדרבנט וקיבל לידיו את מפתחות הבניין. בהוראתו של הצאר זכו דדשב ותורמים נוספים בתואר אזרחות כבוד מדרגה שלישית של מסדר ולדימיר הקדוש, תואר אצולה העובר בירושה.

יהודי הקווקז

// שכיחותו של סמל המגן דוד בדרבנט קשור לעלייתה של הציונות. היהודים ההרריים שלחו נציגים לקונגרס הציוני הראשון בבזל והיו בין מייסדיו של ארגון השומר //

לאחר כיבוש העיר פנו תושבים אזרים לנורי פאשה וטענו כי הג'הורו חברו לאויביהם הארמנים במהלך הקרבות. נורי הורה ליחידה אזרית לעצור אותם בלי לדעת שמדובר ביהודים תושבי העיר. למעלה מ-1,500 גברים יהודים הובאו לבית הכנסת באיומי אקדח. למרות חסימת הרחובות על ידי חיילים אזרים הצליחה קבוצה של נשים יהודיות להגיע למפקדה התורכית שמוקמה בבית הספר שהקים דדשב חמש שנים קודם לכן, וביקשה להיפגש עם המפקד נורי פאשה. מיריון רובינוב, תושבת איסטנבול לשעבר ואלמנתו של סוחר עתיקות שפעל ברחבי המזרח התיכון, התחננה בפניו בתורכית שוטפת כי יחוס על עמה.

נורי פאשה, שזכר לטובה חבר נעורים יהודי מאיסטנבול, לא נותר אדיש לבקשה שהופנתה אליו בשפת אמו. הוא פנה לעבר בית הכנסת כשהוא מלווה בקבוצת הנשים ובחיילים אחדים, ובהגיעו הבחין במגן דוד התלוי מעל לדלת ושמע את קולות הבכי והתפילה שבקעו מבפנים. הוא הבין כי הכלואים בבית הכנסת אינם לוחמים אלא יהודים מקומיים והורה לחייליו לשחררם ולנקות את הבניין. הוא גם הורה להפסיק את רדיפת הארמנים על ידי האזרים והוציא להורג 35 אנשים שעמדו בראש הפעילות האזרית נגד היהודים והארמנים.

הכיבוש העות'מאני היה קצר ימים. בנובמבר 1918, חודש לאחר כיבוש דרבנט, נערך הסכם שביתת הנשק. בהסכם נקבע כי הגבול בין רוסיה לתורכיה יעבור במקום שבו עבר לפני פרוץ המלחמה. עם סוף מלחמת האזרחים ברוסיה ביססו הבולשביקים את שליטתם באזור.

שנים אדומות

בדרבנט, כמו בכל מקום אחר בברית המועצות, הביא השלטון הבולשביקי לשינוי קיצוני. רכוש הולאם על ידי המדינה, בתי תפילה נסגרו וכפרים הפכו לחוות שיתופיות. הדיכוי הועמק ב-1929 כאשר יוסף סטלין הכריז על ביטול מעמד הקולאקים. קולאקים היה כינויו של מעמד

אזרבייג'ן – רפובליקה של תורכים מוסלמים שהכריזו על עצמאותם בסוף מאי 1918 – לחמו העות'מאנים בבולשביקים ובארמנים ששלטו בבאקו וכבשו את העיר בספטמבר 1918. חודש אחר כך כבשו העות'מאנים את דרבנט. נורי פאשה, אחיו למחצה של שר המלחמה אנוור פאשה, הוביל את הכוחות העות'מאניים. לקרב בבאקו נלוו מעשי טבח שעשו המוסלמים באוכלוסיית העיר, ונראה כי הצבא המוסלמי התכוון לחזור על הדברים גם בכיבוש דרבנט.

הביע נאמנות נלהבת לרוסים בשם הקהילה. אברהם נתן דדשב

מארכיון משפחת דדשב

בני הקהילה היו מראשוני הנרתמים למאמץ הציוני. צירים מדרבנט עם הרצל בקונגרס הציוני הראשון בבזל מאוסף בית התפוצות

יהודי הקווקז

עמד בראש ארגון הגנה
יהודי והוגלה לגולג. אסף
חנוכייב, 1913

שנים קודם לכן. בשל הלחץ הציבורי הסתפקו השלטונות בשלילת זכות ההצבעה של עובדיה בן רחמן ושחררו אותו.

ליהודים אחרים לא היה מזל דומה. במהלך מלחמת האזרחים עמד אסף חנוכייב בראש ארגון עממי שהגן על הקהילה היהודית. ב-1937 הוא הוגלה לגולג ולא שב משם. ניסן דדשב, נכדו של אברהם דדשב, מת ב-1940 בכלא מתת תזונה לאחר שסירב לאכול מזון לא כשר. בן רחמן עצמו נאסר שוב ב-1952 ועונה למוות. יהודים מקומיים שיחדו את שומרי הכלא כדי שישחררו את גופתו, והוא נקבר בחשכה בבית הקברות היהודי בדרבנט.

באוירת האתאיזם הקיצוני ששררה בברית המועצות דת נחשבה ככוח אנטי מהפכני. ב-1929 נחקק חוק ארגוני דת, ונעשה בו שימוש

האיכרים האמידים, ופשעיו בעיני הבולשביקים היו העסקת עובדים שכירים ומועורבות במסחר. הקולאקים הוגדרו באופן עמום, ומי שהואשמו כשייכים למעמד זה הוענשו בהתאם לחומרת החשדות נגדם, זכויותיהם נשללו וחלקם הוגלו לסיביר, נאסרו או הוצאו להורג.

בין יהודי דרבנט שסבלו מנחת זרועו של הטרור הסטליניסטי היה עובדיה בן רחמן שבבעלותו היו כרם וחוות דגים. בזמן מלחמת האזרחים, בתקופה שבה השתלט הצבא הלבן על העיר, ניהל עובדיה בן רחמן משא ומתן עם אנשי הצבא והצליח להציל 28 גברים שעמדו בפני הוצאה להורג. כאשר הוא נעצר בידי המשטרה החשאית ב-1928 היו רבים, יהודים ולא יהודים, שפעלו לשחרורו, ובהם אנשים שהעסיק ואנשים שהכירו לו תודה על הצלת יקיריהם שמונה

фотоархив семьи Дадашевых

תלמידים ומורים בבית הספר
שהקים דדשב בראשית המאה
העשרים

מארכיון משפחת דדשב

מבנה בית הספר הפך למפקדה
תורכית ושנות השגשוג הקצרות
של הקהילה באו לסיומן

// כמו בכל מקום אחר
בברית המועצות, השלטון
הבולשביקי הביא לשינוי
קיצוני. רכוש הולאם על
ידי המדינה, בתי תפילה
נסגרו וכפרים הפכו לחוות
// שיתופיות

התכנים לא חרגו מהקו הסוציאליסטי, וכך זכתה תרבות היידיש לתמיכת השלטון בגבולות הצנזורה הסובייטית. השלטונות הבחינו בין היהודים דוברי היידיש לבין היהודים ההרריים, ואלה לא כונו יהודים אלא טאט, כפי שכינו שכניהם המוסלמים שדיברו בניב דומה. ג'והורי, לשונם של היהודים ההרריים, נקראה גם היא טאטית, ונכתבה מ-1929 באותיות לטיניות ולא באותיות העבריות שבהן נכתבה עד אז. בלבושה הלא יהודי זכתה ג'והורי ב-1938 להכרת השלטונות כאחת מעשר הלשונות הרשמיות בדגסטן, ואז החלה להיכתב באותיות קיריליות. דרבנט הייתה מרכז תרבותי שהתנהל בטאטית. ב-1934 הוקם בעיר חוג ספרותי, ובעקבותיו נוסד ב-1935 גם תאטרון מקצועי. הסופר ואיש התרבות בוריס גברילוב כתב בעיתון הטאטי 'חמתכש' שמשמעותו פועל חרוץ, ולימד בבית הספר את השפה הטאטית. כשפרצה מלחמת

כדי להגביל התכנסויות דתיות וכדי להלאים רכוש. אלפי בתי תפילה נסגרו, חלקם הפכו למחסנים ולעתים אף לאורוות. החיים היהודיים נמשכו באופן חלקי הודות לפעילותו של הרב יוסף בן יהודה. הוא החתים רבים על עצומה שהצירה בשלטונות לחוס לפחות על אחד מבין 11 בתי הכנסת של דרבנט. הרב אושפז פעמים אחדות בבתי חולים לחולי רוח – צעד שהשלטונות נקטו לעתים קרובות נגד מתנגדיהם – אך התמדתו עוררה יהודים רבים להתגייס למען שמירה על בתי הכנסת. ב-1929 הוסב בית הכנסת הגדול של דרבנט לסניף של אוזט, חברה ציבורית שעודדה יהודים לעבור לעיסוק בחקלאות. הבניין נשמר, ובאופן חלקי גם התודעה היהודית.

למרות עוינותו של המשטר הסובייטי לדת באשר היא, הלאומים שהרכיבו את ברית המועצות נהנו מעצמאות תרבותית כל עוד

קהילה ציונית נלהבת. בית ספר עברי בדרבנט, 1924

דאג לקידום המורשת התרבותית והלשונית של יהודי הקווקז. בוריס גברילוב

יהודי הקווקז

אחדים מבני הקהילה נודעו במעשי גבורה בעת המלחמה בנאצים. יעקב דדשב בבודפשט בסוף המלחמה. דדשב, כיום בן 99, מתגורר בארצות הברית

נחשים, כעכבישים וכבנקאים מעוקלי אף. זכר איליאגייב (Захар Ильегуев) מדרבנט שלח בתגובה מכתבים לגופים שונים ומחה נגד השימוש במגן דוד בתעמולה הסובייטית. במהלך שנות השבעים כתב לעיתון פרבדה, ללשכה הפוליטית, לפוליטביוור ולגופי תקשורת ממשלתיים מרכזיים. הפצרותיו החוזרות ונשנות נשאו לבסוף פרי, ושני עיתונים, ובהם העיתון הנודע איזובסטיה, השיבו לו כי ביקשו מהמאירים לרסן את עוצמת התעמולה. איליאגייב הוא דוגמה ליהודי שהדיכוי התרבותי לא שבר את רוחו. ב-1970 מנתה האוכלוסייה היהודית בדרבנט 14,600 איש. רבים מהם היו בין 150 אלף היהודים שעלייתם לישראל הותרה בשנים הבאות בעקבות לחץ ציבורי. רוב היהודים שנותרו בעיר עזבו אותה בשנות התשעים בעקבות קריסת ברית המועצות והמלחמות הרבות שפרצו באזור אחריה. בישראל היום חיים כ-120 אלף יהודים ממוצא קווקזי, ורבים מהם גרים בחדרה. חדרה חתמה ב-2001 על ברית ערים תאומות עם דרבנט שבה יש כיום כ-1,300 יהודים, שריד לעבר מפואר. ■

לקריאה נוספת:

Irina Mikhailova, *If These Houses Could Speak: Untold Tales of Derbent's Jewish Buildings and Their Owners*, Astro-Print, Saint Petersburg, 2021.

בן שראג

מנהל מערכת בחברה טכנולוגית חינוכית. מסמך אוניברסיטת מקמסטר בתחום מדעי החברה. ערך את המהדורה האנגלית לספרה של אירינה מיכאילובה על יהודי דרבנט

העולם השנייה הוא היה בעיצומה של העבודה על מילון רוסי-טאטי, אך אז חל מפנה במדיניות הסובייטית. סטלין החל להדגיש את התרבות הרוסית כדי לאחד סביבה את הציבור הסובייטי במלחמה. פרסומים בטאטית הושאו, ב-1946 נסגר התאטרון היהודי וב-1948 נסגרו בתי הספר שלימדו בטאטית. כשם שמעמדה של היידיש ירד במחוזות אחרים, גם שפת היהודים ההרריים דעכה בעקבות לחצים מדיניים וחברתיים, והרוסית הפכה להיות שפת האם של הקהילה.

נגד הצורך

קקהילה בעלת מסורת צבאית ארוכה התגייסו רבים מהיהודים ההרריים למלחמה בנאצים במסגרת הצבא האדום. מספרים כי יעקב דדשב, בעל עיטור הכוכב האדום ומדליית הניצחון על גרמניה במלחמה הפטריוטית הגדולה, החליף תחת אש את המקלען של יחידתו שנפגע והצליח לשתק טנק של האויב ולוחמים רגלים רבים. גם אליק מרדכייב נמנה על גיבורי המלחמה מהקהילה. הוא נהג בטנק בוער אל מפקדת האויב ובעזרת נשקו האישי השתדל לפגוע בגרמנים רבים ככל האפשר לפני מותו. קורותיו של מוגדשי חיזגילוב, גיבור מלחמה נוסף מהקהילה הקווקזית, מלמדות על שימוש יצירתי של יהודי הררי במכלול הזהויות שבקרבן גדל. הוא נפצע בחזית ונפל בשבי הגרמני, שם התחזה למוסלמי קווקזי, ברח מהשבי ונתפס שוב, ואז החליט להתחזות למוסלמי אזרי. כשהגרמנים אפשרו לשבויים הקווקזים להצטרף לגיון מוסלמי שיילחם לצדם כדי להציל את חייהם הוא התנדב ומונה למפקד פלוגה, אך פעל במחתרת נגד הגרמנים. אנשי הגסטפו חשדו בו והוא נאסר ונידון למוות, אך בהמתנה לגור הדין נמלט והצטרף לפרטיזנים.

היהודים ההרריים, שהיו כאמור מראשוני המצטרפים לתנועה הציונית, חגגו בהתרגשות את ההצבעה באו"ם על תכנית החלוקה בכ"ט בנובמבר 1947. למרות שברית המועצות הצביעה בעד התכנית, כאשר מדינת ישראל התייצבה לצד המערב פנתה מוסקבה נגדה ונגד הציונות. בעקבות ניצחונה של ישראל במלחמת ששת הימים הובילו הסובייטים מסע תעמולה שבו הצטיירה הציונות כקנוניה של הבורגנות היהודית העולמית. בדומה לנאצים בשעתם, קריקטוריסטים רוסים ציירו את הציונים